

PSYCHOANALYSE, LIJFELIJKHEID EN WONEN

of
hoe een vraagteken vergeten wordt (*)

Hubert Van Hoorde

*Op deze manier kunnen we zelfs de ontheemde zijn,
zelfs in het oorspronkelijk eigen huis.*

Jacques De Visscher

De uitnodiging om in te gaan op de samenhang tussen psychoanalyse, lijfelijkheid en wonen lijkt op het eerste gezicht ver van huis voor de praktizerend en daarnaast noodgedwongen 'praktizerend' psychoanalyticus. De hele onderneming roept een ogenblik de combinatie op van de subverterende theoretische ontwerpen van Sigmund Freud en de visies van een Frank Lloyd Wright met de poetische kracht van een Jan Bauwens wanneer deze in het *Nieuw Wereldtijdschrift* schrijft over de zwetende lijven van de renners op de Ventoux. Zo hoog kan hier echter niet worden gegrepen. Wel moge een poging worden ondernomen enkele structurerende elementen in wisselwerking met elkaar te brengen.

* * *

Eerst en vooral iets over de titel. Want de voorafgaande captatio benevolentiae - in de algorithmen van Jacques Lacan te schrijven als \$ - laat terecht vermoeden dat deze niet vanzelfsprekend is. Ik had lijfelijkheid kunnen weglaten, al was het maar omdat het zo'n lelijke term is, die klinkt alsof er een lijk in de kast is 'ingemaakt'. Ik had lijfelijkheid kunnen vervangen door lichaam bij voorbeeld, ware het niet dat dit dadelijk zo'n geneeskundige bedoening had geleken. Denk aan *Lichaam en ziel* van Maxence Van Der Meersch. Het zou een korte *Spielerei* over psychoanalyse kunnen geworden zijn, met enkele verwijzingen naar het lichaam in de droomsymboliek en als toegift een koppeling met de symboliek van het huis, waarbij men zonder twijfel zou hebben zitten wachten op de klassieke schakelingen: huis en vrouwenlichaam, uitsteeksels in de gevel als seksuele symbolen.

Misschien tap ik straks heel even uit dit vaatje - men weet bij 't begin niet altijd wat men allemaal in huis heeft - maar veel minder dan de lezer aan diverse psychoanalytische kennis her en der bij elkaar heeft gelezen. Het komt mij echter voor dat ik de lezer zou onderschatten door het over die boeg te gooien. Vandaar volgende ingreep op de titel: aan 'Psychoanalyse, lijfelijkheid en wonen' heb ik in kleine letters een schuchter zinnetje toegevoegd, met name: 'of hoe een vraagteken vergeten wordt'.

Langs dit vraagteken kunnen we namelijk met de psychoanalytische deur bij de lijfelijkheid in huis vallen.

Er rijzen immers drie verschillende soorten vragen in deze context:

1. wat is psychoanalyse?
2. heeft de psychoanalyse iets te zeggen over de mens in zijn verhouding tot zijn lichaam en zijn lijf? Vanwaar overigens het onderscheid dat de taal hierin maakt?
3. is uitgaande van de vorige vragen iets zinnigs te formuleren dat diegenen van dienst kan zijn, die zich onledig houden met het bouwen of ontwerpen van huizen en woningen?

Dit is een vrij goed geladen programma, weshalve ik genoopt ben hier en daar de volgorde van een en ander minder te eerbiedigen. Een gestreng in opeenvolgende punten opgebouwd betoog - met de evenwichten van de klassieke architectuur - lijkt hier minder welkom, omdat het risico groot is dat op die wijze de broodnodige verbanden de mist zouden ingaan.

De hond heeft geen lijf

Eerst enkele korte evocatieve sequensen.

Men zegt soms wel van iemand dat hij ziek is als een hond. Ik heb kunnen merken hoe zoiets zich voordoet toen mijn hond, een flink uit de kluiten gewassen maar voorts voor buitenstaanders heel gewone ruwharige fox terrier, levensbedreigend ziek was. Het merkwaardige was dat men de evolutie van de toestand op de voet kon volgen: het ene ogenblik comateus koortsend en gedeshydrateerd in zijn massale diarrhoe liggend, begaf het dier zich weliswaar wankel maar toch weer tot een vorm van alertheid teruggekeerd, naar de deur wanneer de veearts met onze assistentie enige behandeling had toegepast. Om naderhand, wanneer het effect van de eerste behandeling weer wegebde, opnieuw de roerloze gedaante te worden die we tevoren hadden gezien. Opvallend is de wisseling waarbij gewone activiteiten weer worden opgenomen van zodra de fysiologische toestand het enigszins toelaat. En dan is een hond als huisdier in zijn statuut als dier nog ietwat verdacht te noemen; zijn verknochtheid aan de mens is daarvoor al wel heel erg groot.

Als een mens ziek is - hij mag dan nog ziek zijn als een hond - loopt het toch anders, zeker van zodra hij de zogenaamde jaren des ondersheids heeft bereikt. Zieken plegen niet uit bed te springen van zodra het ook maar iets beter gaat. Er wordt voorzichtigheid in acht genomen, men omringt zich met voorzorgen en krijgt links en rechts raadgevingen. Heel pregnant is de raad het eerst maar wat kalmaan te doen, te zien hoe men een en ander verdraagt en dies meer. Het lijkt wel of de rechtstreekse schakeling ontbreekt. De mens tast of het er allemaal nog wel is, of het allemaal nog wel functioneert, of die ledematen het wel doen en geen onderdelen hem in de steek laten. Na de overweging of het verstandig is al op te staan na dat griepje, wordt een bange teen op de grond gezet en wat onwennig geoeft tot de zaak weer ietwat geordend en vooral zonder nadenken verloopt.

Voor een tweede sequens kan ik weer vertrekken van iets dat hondebezitters bekend is: als hij gaat liggen, maakt de hond enkele trappelende kringetjes. Voor ons lijkt het op het plattrappen van het harde steppegas om een rudimentair nest af te bakenen.

Minder rudimentair is het gangenstelsel dat de mol graaft en waarin wij zo waar met onze onuitwisbare neiging tot antropomorfisme een hele hiërarchie van voorraad- en kinderkamers, laat staan een bruidskamer of ontmoetingsruimten menen te onderscheiden.

Merkwaardig hieraan is dat de hond zijn kringetjes trappelt op het voltapijt van een goed verwarmde woning en dezelfde bewegingen maakt als hij in een zetel gaat liggen. Terwijl ons mollenkasteel evengoed uitblinkt door zijn stereotypie.

Aan de tegenpool daarvan bouwt een mens zijn huis, ook als dit gereduceerd is tot een sobere herhaling van wat van generatie op generatie is doorgegeven. Wat lijkt er bij voorbeeld meer op een igloo dan een andere igloo? En toch moet je - onze ingeburgerde kijkkast wil ook haar betere kanten hebben - toch moet je een groepje eskimo's aan het werk zien wanneer ze met snelle en precieze halen van hun mes sneeuw versnijden tot blokken waarvan de licht konische vervorming en de passende want toenemende kromming gevoegd worden tot een razendsnel groeiend huisje. Voor je 't weet wordt het bolvormig dak met een sluitsteen van sneeuw afgesloten, de opening gezaagd en de individuele afwerking van de details overgelaten aan de inspiratie van het ogenblik rekening houdend met tijd en weersomstandigheden. Op de voorgrond staan bij deze *Inouit* of mensen - wat hun naam letterlijk betekent - de razendsnel verlopende conversatie en de grapjasserie waarmee voornoemde activiteit gepaard gaat, tenminste als het weer het toelaat. Men merkt dat ik het heb over het samenvoegen, niet van brokken sneeuw, maar wel over het samenvoegen van een vorm en een kromming. Op het eerste gezicht een zinloze verschrijving, duidt dit een fundamenteel breukvlak aan. De sneeuw is voor de eskimo niet wat de aarde is voor de mol, dat is het minste wat men er kan van zeggen. Het gaat er immers niet om de natuurlijke gegevenheid van een materie on-

veranderd te gebruiken. Deze sneeuw - waarvan de kwaliteit zonder twijfel enkele bijzondere eigenschappen moet bezitten - wordt voor het daartoe geëigend gebruik door menselijk vernuft bewerkt, omgevormd van materie tot onderdeel. Dit veronderstelt een creatief project dat van ambachtelijke aard is. Een tweede opmerking die ik wil maken, betreft de vorm. Een huis is uiteraard een ruimte. Een nest kent ook dit dimensioneel aspect, doch mist de connotatie van de opgebouwde leegte. Waar het nest mij als een omringde volheid voorkomt, lijkt het huis in zijn breedste zin mij eerder een opgebouwde leegte. Het huis wordt zodoende de schepping *ex nihilo* van een ruimte die op diverse wijze kan betreden worden en waaraan in de loop van het menselijk bestaan op grond van de meest uiteenlopende motieven drastische wijzigingen kunnen worden aangebracht. Even terugkerend naar de igloo kan men zich afvragen welke de plaats is die ingenomen wordt door de bouwer, ingesloten in de sneeuwstolp net voor hij de uitgang begint te zagen.

Het komt mij voor dat deze korte exempla enkele onderscheiden aanreiken, die ons verder dienstig kunnen zijn. Voor de filosoof zonder twijfel gesneden koek, blijken de opgemerkte verschillen niet steeds even duidelijk in wat men links en rechts hieromtrent kan lezen. Mijn stelling is eenvoudig: de hond heeft geen lijf, hij is een organisme; de mol heeft geen huis, hij graaft instinctief zijn nest.

De mens heeft geen instinct

Waarmee een belangrijke term kan worden opgenomen. Het instinct. En wel meer bepaald het instinct tegenover de drift.

Men leest wel eens - in boeken die daardoor geen aanbeveling verdienen - dat de psychoanalyse zich bekommert om het onbewuste en zich derhalve over de instincten, of zich over het instinctief leven van de mens buigt waarbij dit als pendant van het zieleleven wordt opgesteld.

Het instinct definieert men gebruikelijk als een overgeerfd gedragsschema dat eigen is aan een diersoort, uitzonderlijk weinig individuele verschillen of varianten kent en waardoor bepaalde activiteiten met een vrijwel onveranderlijk tijdsverloop een finaliteit blijken te dienen. Hoe men dit op de mens kan proberen klevan, zal mij een zorg wezen, maar het blijft een raadsel hoe men er is kunnen toe komen de term *Trieb*, of drift, die Freud gebruikt, in verschillende talen door instinct te vertalen. Dit is onzin.

Het is makkelijk na te gaan hoe Freud de term instinct wel degelijk in zijn ware betekenis gebruikt op enkele plaatsen en *der Trieb* dus helemaal niet hetzelfde is als *der Instinkt*.(1) Ik moge voorlopig volstaan met de aanduiding dat Freud de drift als een psychoanalytische mythe beschouwt en over de *Trieblehre* zegt: "Die Trieblehre ist sozusagen unsere Mythologie. Die Triebe sind mythische We-

sen, grossartig in ihrer Unbestimmtheit". (2) Door *der Trieb* als instinct te vertalen, mist men een dimensie van de psychoanalytische basisbegrippen. De Nederlandse term drift dient zijn rechtmatige plaats te krijgen of te behouden naast het Franse *pulsion* en het Engelse *drive*. Het komt mij voor dat wat ik in mijn korte voorbeelden aanreikte, op dit vlak een duidelijk onderscheid impliceerde, zelfs noodzakelijk stelde. Het zal de lezer niet ontgaan dat een terminologische vervorming zelfs de best gestructureerde theorie kan verwringen tot een aporetisch samenraapsel.

Hiermee ben ik bij de eerste vraag aanbeland. Met name, waarvoor de psychoanalyse als theoretisch corpus, als lichaam in één van de betekenissen van deze term, zoal staat. Velen weten dat Sigmund Freud rond zijn veertigste ondermeer bezig is met de behandeling van hysterische patiënten en uitgaande van zijn klinische ervaring een eerste theoretische aanzet ontwerpt in samenwerking met Joseph Breuer, eveneens arts in Wenen. We schrijven de negentiger jaren van de vorige eeuw, een cultureel erg actieve periode in de dubbelmonarchie met vernieuwende tendenzen op velerlei gebied. Eind 1899 verschijnt zijn *Die Traumdeutung* - de uitgever Deuticke dateert het boek 1900 - en daarmee ziet het *opus princeps* van de psychoanalyse het licht. Het gaat over een ontdekking van bijzonder groot belang, met name het feit dat de droom geen zinloze psychische activiteit van de slapende mens is - zoiets als het 'au ralenti' draaien van een rustende motor - maar dat de droom een productie van het menselijk *Seelenleben* is, die men met een rationele benadering kan verklaren. Met andere woorden: dromen dragen zin, doch - en hier schuilt de eerste moeilijkheid - deze zin is niet zomaar gegeven, noch door de droominhoud, noch door wat een ander daarover kan orakelen.

Dromen heeft men immers al altijd uitgelegd, en ik ben ervan overtuigd dat desbetreffende uitleg wel vaker tot bevrediging van consultant en consulent een inzicht bijgebracht heeft in een of ander levensprobleem. Al is het maar door de relatie consultant-consulent als zodanig, een structureel aspect van de zaak dat in de sociale relaties toentertijd niet als object van onderzoek dienstig was. Dat de overdracht of *transfert*, die *Uebertragung* hier reeds langs een zijdelings voorbeeld wordt ingevoerd, wijst er alleen op dat het problematisch karakter ervan in den beginne reeds noodde tot uitdiepen, tot verder bewerken van de eerste theoretische inzichten. Dit bevestigt overigens het nieuwe, het subverterende van de freudiaanse psychoanalyse door het feit dat zij naast een verzameld weten over een nieuw terrein, het onbewuste, ook de specifieke relatie beschouwt waardoor dit weten kan worden opgebouwd. Terloops weze aangehaald dat het lichaam in medische zin in belangrijke mate de theoretisering mee uitlokt. Waar de patiënten een lichamelijke klacht naar voren schuiven en de medische wetenschap aan het eind van haar argumenten is gekomen, blijkt met Freud een radikaal andere visie op deze fenomenen een bewerking ervan mogelijk te maken, die ten langen leste tot een verkla-

ring en tot een opheffing van de klacht kan leiden. Nieuw is ook - en dit contrasteert met de vroegere droomuitleg - dat geen symbolenwoordenboek kan worden opgebouwd, dat elk in de droom gebruikt symbool voor meer dan één verklaring vatbaar is, de verklaringen gevat zijnde in de textuele benadering van de droom en zijn verband langs associatieve weg met ondermeer biografische gegevens. Deze laatste kan men dan op hun beurt niet zondermeer in de soms vermeende historische context terugvinden, doch moeten worden gezocht in de particuliere beleving van het subject, zodat hiermee de dimensie van het fantasma in rekening dient gebracht. Dit volstaat om aan te geven dat de psychoanalyse onder geen beding kan worden beperkt tot wat men een psychologische uitlegkunde volgens vaststaand recept zou kunnen noemen.

Dit alles werd dus ontwikkeld aan de hand van oorspronkelijke inzichten in de hysterische pathologie, meer bepaald in de conversiemechanismen, om uit te groeien tot een inzicht dat door de *caesuur* bewust-onbewust - de Spaltung van het subject - een epistemologische breuk aanbrengt met de toen klassieke psychologie, evenals met de ondermeer door Emil Kraepelin gecodificeerde psychiatrische kliniek.

Een en ander kon zodoende niet beperkt blijven tot wat sommigen voor die mensen menen te aanvaarden, die zij als hun patiënten beschouwen. Het is altijd makkelijk iets aan te nemen dat geldt voor de ander, als men het verontrustend vindt, omdat die ander per definitie al verontrustend is en kan worden opgezadeld met het storende dat men zelf als Andere ervaart, doch op grond van de verdringing buiten het beveiligde Ik houdt. De Andere van het onbewuste is echter een onontbeerlijk correlaat van de menselijke psyche, grondend voor het statuut van het subject, waar dit oprijst als gedeeld door de taal en gedreven door het verlangen. Kortom, het gedeeld subject $\$$ - het sprekend subject van de inleidende captatio, dat zich in ieder spreken manifesteert, waar het door een betekenaar voor een andere betekenaar wordt gerepresenteerd. Voor de volledigheid voeg ik eraan toe dat deze terminologie, hoewel zij door Jacques Lacan is gesmeed, in genedele het oorspronkelijk freudiaanse project verlaat noch overschrijdt, met dien verstande dat Freud niet in dezelfde mate als Lacan beschikte over de ontwikkelingen van de linguïstiek zoals deze zich de jongste decennia hebben voorgedaan.

Een bedreven hand

In 1901 volgt logischerwijze een werk dat in de voor van *Die Traumdeutung* verdergaat en de uitbouw verzekert naar het dagelijks leven zonder de vooronderstelling van een of andere psychische ziekte. Het gaat om *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*. 'Bijdrage tot de psychopathologie van het alledaagse leven',

waarin men de term pathologie met de nodige reserve moet benaderen. Hij wijst niet noodzakelijk op een ziekelijke toestand, eerder op een gebeuren, iets dat zich voordoet bij de mens als kleine ontsporing, als bijna onmerkbare lacune, als fout-handeling. We denken daarbij aan verspreking, verschrijving, kleine geheugenfouten, fouthandelingen zoals letterlijk ver-grijpen en dies meer. Een detail kan daarbij het aanknopingspunt zijn van een voluit ontwikkelde analyse waarbij een stuk voorgeschiedenis, voorstellingen en fantasmen in het discursief moment blijken te resoneren. Een beroemd voorbeeld is het vergeten van de naam Signorelli waarvan Freud een analyse geeft, die geheel volgens de logica van de betekenaar is opgebouwd om sexualiteit, dood, angst en verdringing tot een coherent opgebouwd schema te verwerken. Ik zal dit hier niet hernemen, omdat dit toch allemaal ruimschoots beschikbaar is in de boekhandel voor wie enkele uren over wil hebben voor boeiende lectuur. Ter abstractie moge vermeld worden dat het boek wemelt van voorbeelden en er ook heelwat aandacht uitgaat naar de typische *Witze* die de joodse cultuur rijk is en die in een later verschenen werk meer uitgebreid aan de orde zijn.

Het navertellen heeft tenandere als nadeel dat het een betoog op zichzelf uitmaakt of anders tot een verschraalde samenvatting leidt.

Veeleer kan als kortstondig rustpunt een psychopathologisch fenomeen, in analytische termen een symptoom, van de jongste weken ter illustratie worden geboden. In een Nederlands weekblad vindt men een blokje knipsels waarin de mooiste parels van de pers worden verzameld. Eén dezer parels is exemplarisch. Het is bekend dat recent in het Gentse stadhuis enkele muurschilderingen werden ontdekt, naar ik meen daterend uit de veertiende eeuw. De iconografische symboliek in die tijd was minder onderhevig aan de Victoriaanse ontkrachting die ons beter bekend is. De wijze waarop daarover wordt bericht, blijkt exemplarisch voor mijn verhaal en werd door de redacteur van betrokken weekblad uit twee verschillende Gentse kranten geplukt. De psychopathologie van het alledaagse leven ligt er voor het grijpen en het komisch effect is zonder twijfel niet alleen voor psychoanalytici toegankelijk, zoals de psychoanalytische theorievorming geen voorbehouden terrein is, maar zich aanbiedt aan hen die er met de nodige betrokkenheid willen op ingaan. Ik citeer de twee kranteknipsels over de vondst ten stadhuize:

"GENT - Vorige week heeft men tijdens de werkzaamheden aan het Gentse stadhuis een merkwaardige vondst gedaan. Een viertal eeuwenoude nissen zijn daar ontdekt, versierd met muurschilderijen van apart allooi. In één van die nissen staat een masturberend aapje vereeuwigd."

Tot zover het eerste citaat dat als kopje bovenaan een langer artikel heeft gestaan. Het tweede citaat komt uit een andere Gentse krant en is blijkbaar ergens uit een artikel geplukt:

"De derde nis bevat een zondigende aap (in de middeleeuwen treft men di-

kwijls de aap aan als symbool van de zonde, vooral van de zonde der onkuisheid). De tekeningen getuigen van een bedreven hand."

De tekeningen getuigen van een bedreven hand, jawel. De tekst getuigt van een gedreven schriftuur. Zoals elke tekst overigens de drift als motor heeft, de drift onder die gedaante waaraan Freud de term sublimatie toevoegde. Ons voorbeeld is sprekend - zelfs, wat ik niet geneigd ben zomaar aan te nemen, als de auteur bewust een grapje zou hebben gemaakt; want de grap staat in zijn mechanismen van verdringing, terugkeer van het verdrongene en projectie in dezelfde reeks als de formaties van het onbewuste in de psychopathologie van het alledaagse leven, getuige waarvan Freuds boek uit 1905 *Der Witz und seine Beziehungen zum Unbewussten* over het verband tussen de grap of woordspeling met het onbewuste. In ons voorbeeld van de masturberende aap hebben we te maken met een afbeelding waarvan de symboliek in het discours van die tijd onmiskenbaar gangbaar was. Wie de dierentuin wel eens bezoekt, kan zich voorstellen dat de aap als een soort karikatuur van de mens een dankbare iconografische bron was om 's mensen overmoed aan de kaak te stellen. Wie in dezelfde dierentuin enige tijd verwijlt in de afdeling 'kleine apen' en zijn aandacht ook aan het publiek wil wijden, zal merken hoe nerveuze ouders hun uitleg eisende kinderen wegslepen van voor de glazen kooi waarin een apejong aan zijn erectie door de moeder wordt teruggehaald als het zich te ver uit de buurt wil wagen. Wat een communicatieve waarde kon hebben als symbolische, of zou ik eerder zeggen emblematische afbeelding, valt heden onder de verdringing en moet worden verzwegen. Het onbewuste is evenwel als een taal gestructureerd en het verdrongene keert daarom in het discours terug langs de lacunes die dit laatste openlaat. Weshalve de masturbatie - waarzonder de afbeelding haar zin verliest, en die niet door de term 'zondigen' kan worden vervangen, want dan zou de auteur aannemen dat dieren ook maar kunnen zondigen, wat hen op hetzelfde niveau als de mens zou plaatsen - weshalve de masturbatie dus opduikt in de bedreven hand van de schilder, die de auteur van ons knipsel dacht veilig te kunnen introduceren.

Lichaam en lijf

De dierentuin is wellicht een dankbaar aanknopingspunt om tot de tweede vraag over te gaan, of eerder enkele elementen beter te ordenen, waar zij in wat voorafgaat in losse slagorde zijn aangetreden.

Kan de psychoanalyse ons iets over het lichaam leren? En in bijkomende orde: waarom dat verschil tussen lichaam en lijf?

Een blik in een degelijk woordenboek volstaat om te merken dat lichaam en lijf geen identische termen zijn. Twee betekenaars zijn dat overigens nooit, anders

zou één van hen overbodig zijn en een redundantie aanduiden die de taal vreemd is, zij het dat zij een effect kan zijn van een conceptueel discours. De taal als Andere (met een hoofdletter) als schatkamer van de betekenaars - *trésor du signifiant* zoals Lacan dit uitdrukt - heeft ook te maken met "ein anderer Schauplatz" zoals Freud, en *Le lieu de l'Autre* zoals Lacan dit uitdrukt (3)(4). Daar die Andere onvolledig is - het "S de A barré" - is de lijst betekenaren, zo men wil de lijst symbolen van het hypothetisch woordenboek, nooit volledig, nooit afgerond. Steeds blijft iets onzegbaars achter, valt een rest uit het discours. Het reële zoals Lacan dit voorbij de realiteit plaatst, een tweedeling die men ook bij Freud terugvindt als *Wirklichkeit, Realität* en (*innere*) *Realität*. Deze tweedeling is van belang voor de bedenkingen die we aan het lichaam en het lijf kunnen wijden.

In het woordenboek vinden we onder het lemma 'lichaam' als eerste betekenis "het lijf van mensen en dieren, dikwijls in tegenstelling met geest of ziel". Verder duiken uiteraard de betekenissen op van de maatschappelijke en wetenschappelijke orde. Zo zijn er geometrische lichamen, gestelde lichamen, wetgevende lichamen en dies meer. Opvallend is dat de samenstellingen gaande van lichaamsbehering en lichaamsbehoefte tot lichaamswarmte en lichaamswakke, duidelijk betrekking hebben op het biologisch lichaam, het *corpus* zoals dit door zijn gezondheid een *mens sana* zal bevorderen.

Het lemma 'lijf' levert een verrassing op. De eerste betekenis wordt aangegeven als 'leven' terwijl de tweede betekenis zegt '(thans) lichaam'. Het Engelse 'life' is niet veraf en in de samenstellingen zowel als in verdere betekenissen van het woord zelf vindt men iets dat veel nauwer aansluit bij de persoon dan bij het biologisch individu. Zelfs bij de lijfarts en de lijfeigene gaat het niet alleen om het biologisch lichaam, waarvan kan worden gezegd dat het een geïndividueerd organisme is. Zonder meer mag dit individu tegenover het gedeeld subject worden geplaatst, waarmee het in geen geval samenvalt of congruent is. De verhouding tussen het reële, biologisch lichaam en het lijf dat het subject voor zich opbouwt als een realiteit, is discordant.

Al met al is één stelling duidelijk aan de orde: het lijf is geen vanzelfsprekend gegeven. Met andere woorden: met de biologische geboorte van het lichaam blijkt het lijf niet 'aangeboren'. Het lijf is meer dan het biologisch geïndividueerd organisme, meer dan het lichaam en moet worden opgebouwd. Waarbij opbouwen misschien misleidend is, omdat het de connotatie van samenstellen onvoldoende in het licht stelt. Het lijf is niet vanzelfsprekend, omdat het in en door het spreken gestalte krijgt.

Het reële lichaam krijgt in het vlak van de ver-beeld-ing een eenheid door het spiegelbeeld, door het beeld dat de ander mij terugspeelt, ook al is dit in zijn spreken. Dit grijpt plaats nadat een eerste separatie is geschied die het object losmaakt dat zich op de limiet binnen-buiten bevond (5). De subjectivering kan vol-

gen doch is onderworpen aan de aliënatie door de betekenaar, door de taal. De taal als Andere is voorafbestaand aan het subject en bepalend voor zijn ontstaan. Reeds voor zijn geboorte als biologisch individu is er sprake van het subject, zoals er sprake zal zijn van het subject na zijn dood. Het discours van de Andere kondigt het aan zoals het er de erflater van is. De betekenaar zal op zijn beurt het imaginair verenigd, uniek gemaakt lichaam merken, tekenen en betekenen, introduceren in de symbolische orde waar dit lichaam lijf wordt. Een lijf dat organen bevat zoals die, en eigenlijk ook maar pas van zodra die door de taal benoemd worden. Denk aan kinderen aan wie men vraagt waar ze pijn hebben, waarop ze hun buik noemen terwijl ze aan een forse oorontsteking lijden en bij de vraag te wijzen waar het pijn doet, 'met één vinger', inderdaad de plaats van het onheil aanwijzen. Het is als het ware allemaal buik, eerst, en het wordt maar gedifferentieerd van zodra een en ander benoemd wordt, door de betekenaar wordt losgemaakt uit het Ene.

Uit dit Ene losgemaakt is de mens meteen ontheemd, waarmee ik verwijs naar de zinsnede uit een artikel van Jacques De Visscher, die ik als motto bij het begin van deze tekst plaats: "Op deze manier kunnen we zelfs de ontheemde zijn, zelfs in het oorspronkelijk eigen huis". (6)

Dit effect van de betekenaar op het lichaam, de productie van een lijf, ziet men op paradigmatische wijze in actie bij de hoger vermelde conversie, waar het psychisch conflict zich uit in een lichamelijke symptoom. Op merkwaardige wijze kan men hierbij vaststellen dat de opbouw van het lijf totaal verschilt van de anatomische opbouw van het lichaam zoals we die sinds, pakweg Vesalius kennen. De innervatie van de hand, zowel sensiebel als motorisch, verloopt namelijk helemaal anders dan de stoornis in de conversie lijkt te tonen. Deze laatste is immers gemedeleerd op het begrip 'hand', op dat stuk, dat eindje lichaam waarvan de taal ons de naam hand reikt.

Het lijkt me geen zo'n boude bewering op grond hiervan te stellen dat een spreekwezen waarvan het lijf zo'n discordante verhouding met het lichaam heeft, een sexuering kent die niet van louter biologische aard kan zijn. Het biologisch individu mag dan het geslachtsverschil dragen en daarmee ook de sterfelijkheid van het individu als pendant stellen voor het voortbestaan van de soort; van zodra dit gegeven aan de heerschappij van de taal is onderworpen, treedt een geslachtsverschil naar voren dat van de symbolische orde is, dat het anatomisch-biologisch verschillend fenotype van mannetje en wijfje overschrijdt en tegelijk laat wankelen. Er is een subjectieve positie mee gemoeid die meer impliceert dan kwetstige organen. Meteen is ook het voortplantingsinstinct gewijzigd, onderworpen aan de betekenaar en daarom gevat als verlangen dat door het spreken gemedieerd is, dat het discours schraagt. De drift treedt aan als onuitputtelijk stromende bron van psychische energie, steeds weer zijn lusvormige beweging lopend rond het verloren object, waarvan de plaats door het gat van het tekort wordt aangeduid. (7)

Architectuur en wonen

Het hoeft ons niet te verwonderen dat wonen, het bouwen van een huis en het ontwerpen van een huis ingewikkelde akten zijn. Er schuilt creativiteit in die door een verlangen gedragen wordt, dat veel verder gaat dan het louter schuilen, dan het redden van - zoals dat heet - het vege lijf.

Weshalve de kubieke betonblokkendoos wèl beantwoordt aan deze beschermende functie, maar toch de ware dimensie mist van wat in een recent nummer van een groot Vlaams weekblad benoemd werd als cultuur. En wel in volgende verbijsterende zinsnede, die ik citeer uit het kopje boven het artikel: 'Architectuur betekent zich tot cultuur'. Alsof zij dit niet altijd had moeten zijn en ook geweest is, welke artistieke diepten men in de loop der tijden en in de wisseling der streken ook moge bereikt hebben.

De opeenstapeling van materialen, hoe geordend ook, is nog geen ontwerp van een ruimte. Het gebruik van de materiële objecten garandeert helemaal niet dat het verloren object als gat, als tekort wordt benaderd. Eerder zou de opstapeling in een vertechnologiseerde bouwtrant ertoe neigen de aanwezigheid van dit tekort te oblitereren, toe te dekken met een stroom nep-objecten. Eerder zou men de woning als opgebouwde leegte, als schrijn voor het verloren object, dat niet in de realia teruggevonden wordt. De woning is dan hechtingspunt voor betekenende ketens waarlangs zij bij voorbeeld in de droomsymboliek kan voorkomen in metaforische verknoping voor dat waaraan de mens verzaakt, verzaken moet om de taal te winnen door de onderwerping aan de betekenaar. Het ene eigene tooit zich in de droom met hoofdletters en insisteert zoals het netwerk van betekenaars steeds aanwezig blijft.

Dat de architectuur in wezen een ordening van de lege ruimte inhoudt - zoals muziek gedifferentieerd is van lawaai omdat zij een gearrangeerde stilte is - is het correlaat van haar intrinsiek cultureel statuut. Dit getuigt van een ethiek die geschraagd wordt door het verlangen van de mens en de gewone deontologie van een beroep transcendeert. (8)

Noten

*. Neerslag van een lezing, gehouden voor het *Centrum voor Architectuuronderzoek* (Hoger Architectuurinstituut Sint-Lucas) te Gent op 17 maart 1988.

1. Sigmund Freud, *Das Unbewusste* (1913), in: Ges.W. X. Frankfurt am Main, 1973, blz. 294.

2. Sigmund Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1933), in: Ges. W. XV., Frankfurt am Main, 1973, blz. 101.

3. Sigmund Freud, *Die Traumdeutung* (1900), in: Ges. W. II-III., Frankfurt am Main, 1976.
4. Jacques Lacan, *Ecrits*. Paris, Seuil, 1966, blz. 628.
5. Jacques Lacan, *Le Séminaire livre XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. (1964). Paris, Seuil, 1973.
6. Jacques De Visscher, *Lijfelijkheid en ruimtelijkheid*, in: *Denkbeelden*. Gent. Centrum voor Architectuuronderzoek (Sint-Lucas), 1987, blz. 9.
7. Jacques Lacan, *Le Séminaire XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*.
8. Jacques Lacan, *Le Séminaire livre VII. L'éthique de la psychanalyse ('59-'60)*. Paris. Seuil, 1986.